

Милена Жикић

ЖЕНЕ У СТРАНИМ МЕДИЦИНСКИМ МИСИЈАМА
НА СРПСКИМ РАТИШТИМА 1912–1918

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2022.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу
[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа који је доделио средства за суфинансирање]

Милена Жикић

**ЖЕНЕ У СТРАНИМ
МЕДИЦИНСКИМ МИСИЈАМА
НА СРПСКИМ РАТИШТИМА
1912–1918**

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

*Члановима сираних медицинских мисија,
који су својим подвижництвом исписали
најхуманије сранице српске историје!*

ПРОЛОГ

ЖЕНА У РАТУ (1912–1918) ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И ХУМАНОСТИ

ЖЕНА И ТРАДИЦИЈА

У вековима који су за нама, жене су често проучаване само у „пролазу“. Биле су скоро увек потиснуте у мору других тема. Схватање да је борбена спремност, као нужан предуслов за војнички позив, одлика искључиво мушког пола, упућивало је на потребу да жена буде заштићена, али не и заштитница других. Поменуто виђење поткрепљено је ставом да је жена, због своје физичке конституције, самим својим рођењем била одређена за улогу мајке и домаћице. Уколико занемаримо традиционална схватања и положај жене сагледамо посредством положаја приватно-правног (закона, наслеђивања, способности за рад), економског и друштвеног – уочићемо да је доминација мушкараца у односу на жене била присутна у свим епохама. Корак даље су отишли у својим списима филозофи XIX века, емпиристи Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) и Херијет Тејлор Мил (Harriet Taylor Mill), у студији *Расправе о једнакости полова*, у оквиру које су се залагали за изједначавање полова на свим животним пољима.

Мишљење да је жена као личност у духовном, етичком и социјалном погледу по природи потпуно равна мушкарцу, није наишло на разумевање мушкараца, чврсто окренутих конзервативизму. Представа жене способне да буде само домаћица и мајка била је укорењена у друштву и приказана у списима мемоариста.¹ Живећи по већ устаљеним нормама и

принципима, жене су подређеност породици и потчињеност мужу прихватале као природни норматив. У друштву је владало укореењено мишљење да су жене на нижем ступњу развоја и осуђене на покорност своме господару.² Тако су се, после доба матријархата, смењивале разне епохе где је жена била у подређеном положају: у власништву свога оца, мужа или онога коме је припадала по неком другом основу. И поред тога што су биле неопходне породици и држави, њихова једнакост са мушкарцима није била призната доста дуго.³

У Кнежевини/Краљевини Србији према одредбама Грађанског законика (1844. године), који је одређивао положај жене, поред патријархалне средине, жена није могла да располаже новцем, имала је татора и није могла да буде одговорна ни према деци. Расадник будућих хуманитарних радница поникао је у оквиру Више женске школе. Отварањем Више женске школе у Београду (1863) покренуло се питање о оснивању женских друштава, о праву гласа и формирању будуће женске елите српског друштва за еманципацију жена. Хуманитарни рад доприносио је томе да жене уђу у јавни живот и отпочну борбу за еманципацију и равноправнији положај жена. Следеће друштвене промене жена уследиле су 1882. године, када је одобрено да се мушка и женска деца образују заједно. Образовање је жени омогућавало и стицање економске самосталности кроз посао учитељице.

У периоду XIX и XX века на подручју Краљевине Србије поменути векови били су испуњени непрестаним борбама и обележени присуством жена, које су својим учешћем и доприносом у рату оставиле неизбрисиве трагове у војној, друштвеној и медицинској историји и указале на вредности, способности и могућности женског рода. Појава женске историје, од седамдесетих година XX века, на таласу феминизма као политичког покрета, допринела је да теме које су доста дуго биле запостављене постану актуелне код истраживача.

У српској историји, по традиционалном схватању, мушкарац је био доследан војничком позиву.⁴ Према схватањима XIX века, жени је додељена биолошка улога коју је она требало да доследно извршава, а радна улога се подразумевала и пратила ју је до краја живота, не само у одређеним годинама, као што је случај са рађањем деце. Окренута породици и потчињена не само супругу већ и свим члановима породице, жена је следила природни захтев друштва и обављала две функције, репродуктивну и радну. Девојка се приликом удаје није питала кога жели или воли, већ је избор младожење био избор оца и браће. Удајом је млада жена била подређена супругу, свекру и свекрви. У породици, као и у пољу, радила је све послове. Ових обавеза није била поштеђена ни у трудноћи, па није реткост да су се порођаји дешавали и на њиви. Њена друштвена улога, положај и статус посебно су били значајни са историјског аспекта.⁵

До краја XIX века преовладало је мишљење да је жена због своје емотивности и сентименталности неподобна за улогу ратника и борца, док је мушкарцу „улога ратника била синоним за узвишене дужности“.⁶ Др Миле Бјелајац закључује да је у патријархалном друштву жена увек била етикетирана положајем супруга. Наиме, жена из високог сталежа никада није била оловљавана својим именом и презименом, већ позицијом себи јаче половине, нпр. „Госпођа начелника“.⁷ Ипак, та слика почеће да се мења с временом.

Џон Стјуарт Мил заступао је тезу о једнакости полова, тврдећи да у физичкој снази не треба тражити оправдања за мушку супериорност.⁸ Учитељ и управитељ Више новосадске девојачке школе, Мита Ђорђевић, на почетку XX века је записао: „Иако је српска жена упућена била да чува и негује дом и породицу, није се она, кад год је дошла у прилику, уклањала ни с бојишта“.⁹ Такође, Карен Офен у својој монографији *Евројски феминизми* тврди да „разлике нужно не намећу доминацију или потчињеност“.¹⁰

Почетком 1913. године, у листу *Правда* изашао је чланак о „Жени и рату“, у коме је, између осталог, један део посвећен српској жени и њеном пожртвовању у рату. „[...] онога, ко је ма и само површно упознат са српским женама, није могло изненадити да види како су оне рат примиле, ни једног тренутка и не помисливши на јадиковање. [...] Објава непријатељства пружила им је прилику да потврде своју вредност и примене моћ неразметљивог пожртвовања, које је фина и урођена особина у свакоме женском племенитом карактеру. [...] Поред жена оваквих као што су ове, људи у Србији могу лаким срцем ићи на војиште. Они имају шта и да бране.“¹¹ Све ово наговештава да је жена била укључена у важне токове друштва, најпре крајем XIX, а затим и у XX веку.¹²

На основу извештаја Михаила Павловића – Наскидова, тумача лекара Едварда Рајана, шефа америчке мисије у Београду, сазнајемо да је пожртвованост Српкиња неуобичајена. Говорећи о приликама и животу у Београду, у току окупације 1916. године, дотиче се жена. „Има жена које су иначе биле имућне и које су се сад примиле чишћења улица, јер на тај начин добијају ½ килограма брашна на име дневнице, која им се даје на концу недеље. Дакле 3½ килограма брашна за недељу дана као награда за тај рад.“¹³

Неколико деценија касније, у листу *Време* изашао је чланак о улози жене у рату и миру, у коме је врло похвално приказано ангажовање жене у ратним околностима, као и њена пожртвованост, преданост и посвећеност. „Хиљаде и хиљаде жена у свим зараћеним и угроженим земљама замениле су мушкарце у најразноврснијим пословима и свугде су радо примљене, а њихов је рад необично цењен.“¹⁴ У чланку је наведено да ратне околности управо показују да је улога жене у друштву од велике важности, као и да значај жене не сме бити потиснут ни у рату ни у миру. „Не сме се дозволити да ичије способности остану неискоришћене за заједницу, а способност које у садашњем рату показују жене, могу зацело да буду корисне и у време мира.“¹⁵

Прво оснаживање жена на пољу друштвеног ангажовања начињено је у оквиру хуманитарних организација. Прво друштво које је окупило жене са циљем њиховог просвећивања и било од користи приликом пружања помоћи угроженим и болесним становницима било је Јеврејско женско друштво (1874), које је следило Београдско женско друштво, формирано у другој половини XIX века (1875). Године 1876. улога жена у српско-турским ратовима оправдала је постојање истог, на шта указује и пружање неопходне прве медицинске помоћи српским војницима од стране чланица Београдског женског друштва. У последњој деценији XIX века дошло је до формирања још једног женског друштва. Друштво „Књегиња Љубица“, основано 1899. године, усмерило је своје деловање на пружање помоћи угроженом српском становништву на територији Старе Србије. Почетак XX века (1903) обележен је организовањем још једног женског друштва. Реч је о Колу српских сестара, чији су циљеви били истоветни двама претходно поменутих друштвима.¹⁶ Године 1909. на територији Старе Србије и Македоније¹⁷ основано је Добротворно друштво Српкиња у Призрену.¹⁸ Иако у прво време окупљање женске популације у оквиру друштвених организација није било схваћено као активност од изузетног значаја, надолazeћи ратни талас у другој деценији XX века изменио је улогу жене у ратним околностима.¹⁹

ЖЕНА И РАТ

Балкански ратови, који су обележили почетак друге деценије XX века, омогућили су окупљање женских удружења са циљем помоћи српској држави и народу. Друкчију слику о жени формирале су ратне околности.²⁰ Нови momenti условили су да српско друштво постане „женско“, због већег броја припадница женског пола у односу на мушку популацију.²¹ На тај начин жене су постале ослонац, подршка, подстрек и потпора породици. Поменуто

улогу у току окупације је имала и Наталија Аранђеловић, супруга генерала Николе Аранђеловића, о чему сведоче њене дневничке белешке, настале у току рата и окупације (1915–1918).²²

Улога жена се за време три рата, на почетку XX века, знатно изменила. Увучена у ратни вихор, показала је да може једнако бити успешна као мушкарац, као шеф санитета, управница болнице или председница женских друштава. Све ово довело је до промена родних улога и еманципације жена.²³ Засигурно је ратни период „оспорио мушку хегемонију“²⁴ и омогућио женама да покажу своје могућности изван породице. Најбољу дефиницију жене и њених потенцијала дала је Делфа Иванић: „Жена је биће које живи првенствено срцем и у давању себе за оно што воли, она види главни смер свога живота. Отуда у свим временима, у свим племенима и народима, жене су давале јунаке вазда за оно што су волеле и што им је било драго, жртвујући радо и свој живот, а пуно пута доносећи још и тежу жртву, да живе живот какав им се не свиђа, али сматрају да треба да га проживе тако.“²⁵

Велику подршку српском народу у ратним годинама пружиле су жене из Русије, Британије, Француске, Аустралије и Америке. Бројне иностране мисије хрлиле су ка Србији да пруже стручну помоћ. У ратном вихору, жене из иностранства преузеле су улогу возача санитетског аутомобила и помагале да се рањеницима што пре укаже потребна помоћ. Заправо, од њене брзине зависило је допремање болесника од фронта до болнице. Транспорт рањеника, колико год посматран као једноставан задатак, у рату се показао као веома захтеван и одговоран. Посебно је помоћ страних мисија била драгоцене на пољу транспортних јединица, јер су жене Аустралије биле главни возачи санитетског аутомобила на фронту. Биле су то тзв. „летеће“ транспортне јединице. Ова превозна средства су имала пресудну улогу у ратним околностима, а самим тим су још

већи били значај и одговорност жена којима је поверено управљање аутомобилом.

Посебно место у српској војсци имале су две транспортне јединице. Једна је била на фронту у Добруци, а друга у Солуну. Захваљујући срчаним дамама из Енглеске и Аустралије, возачима санитетских аутомобилских „фордова“, помоћ рањеницима и болесницима је била указана у право време. Осим Елси Инглис (Elsie Inglis) и Џералдин Хеџес, у вечност су се уписали и летећи корпуси жена шофера: Евелина Хаверфилд (Evelina Haverfield), Рут Плимсол (Ruth Plimsoll), Гледис Џенсен (Gladys Jensen), Кетрин Мари Харли (Catherine Mary Harley), Мери Жозефин Бедфорд (Mary Josephine Bedford), Елси Камерен Корбет (Miss Elsie Comeren Corbett) и Олив Келсо Кинг (Olive Kelso King). Њиховим несебичним ангажовањем, рањеници су у болницу допремани транспортним „фордовима“. На тај начин указивана им је најбржа транспортна помоћ до болнице, са циљем пружања хитне медицинске помоћи.

О значају који је енглески аутомобилски одред имао за војску и саме рањенике, на фронту у Добруци, управник Првог лазарета Прве добровољачке дивизије, Владимир Станојевић, оставио је занимљиво сведочење: „За време бављења Лазарета у селу Бил-Бил-Мику, у близини железничке пруге, разним санитетским двоколицама и из разних јединица довозе се рањеници и смештају под један велики болнички шатор.“²⁶ После дужег затишја почетком октобра непријатељ је кренуо у офанзиву. Бугари су немачком артиљеријом и уз помоћ Турака ушли у Меџидију и Черну Воду. Новонастала ситуација захтевала је да се 23. октобра 1916. године започне са повлачењем из Бил-Бил-Мика у Добруцу, које је успорила киша. Према сведочењима доктора Станојевића, „кроз неколико дана, кад је за време одступања пала киша и када коњи више нису могли да из блата извлаче претоварена кола, морале су остати у блату заглављене две фине походне кухиње-аутомобили.“²⁷

Евелина Хаверфилд, као предводник транспортних јединица записала је у свом извештају: „тло је било врло неравно и блато тешко тако да су мотори морали ићи последњом брзином и трошити врло много бензина. Била сам у великој бризи да ћемо остати без бензина и морати напустити наше аутомобиле и пртљаг на њима“.²⁸ Предводница транспортних јединица, Евелина Хаверфилд, за своје је активности у Добруци, као и за показану храброст, одликована.²⁹

Велики допринос у борбама 1916. године на Солунском фронту дала је транспортна јединица под управом Кетрин Мери Харли, сестре врховног заповедника енглеских трупа у Француској, маршала Френча.³⁰ Поред госпође Харли историја чува имена још неколико храбрих „летећих дама“ – Мери Џозефин Бедфорд и Кетлин Дилон (Kathleen Dillon).³¹ За транспортну амбулантну колону регрутоване су девојке и жене, претежно из највиших енглеских кругова.³² Кетрин Мари Харли је била управница Амбулантног санитетског аутомобилског одреда у пратњи Треће армије, а шеф болничке аутомобилске секције Треће пољске хируршке болнице била је Мери Џозефин Бедфорд.³³ Транспортна јединица је била од велике користи српским рањеницима у борбама на Горничеву и Кајмакчалану, на Солунском фронту 1916. године, у пратњи Треће армије.

Шеф интерног одељења у Главној војној болници српске војске у Солуну, потпуковник др Жарко Рувидић, за Транспортну јединицу на Солунском фронту је изјавио: „Мали амбулантни фордови, вођени шоферима из болнице Шкотских жена, долазили су сваког јутра до III завојишта да приме тешке рањенике и да их одвезу до хируршке болнице у Острову. Без обзира на непогоде времена – по киши и по снегу, а по рђавом времену и излоканим путовима, – ови су аутомобили, вршећи свакодневно своју тешку дужност, допринели веома много те је евакуација тешких рањеника могла бити вршена брзо и без застоја, чак и у дане кад је завојиште било претрпано рањеницима [...]“³⁴

Жена је у улози лекарке, медицинске сестре и болничарке пружала медицинску помоћ српској војсци у ратним околностима, од пољске до главне болнице. С обзиром на то да су лекари и помоћно особље били ти који су прву помоћ сваком рањенику указивали на првом ратном превијалишту и у првој пољској болници, подигнутој у близини фронта, дужност болничарки је била да пружи неопходну негу и брину о њиховој исхрани. О важности милосрдних сестара детаљно су извештавали и листови у ратном периоду: „Наше болнице не би се дале замислити без много заслужних вредних милосрдних сестара, које су успеху лечења по болницама својим услугама много, врло много допринеле.“³⁵ Када би рањеник, пристигао у превијалиште, одмах му се на рану стављао први завој, који је спречавао инфекцију и омогућавао брзо зарастање ране. Потом су рањеници транспортовани санитетским возом, а по приспећу на дато одређиште превозени фијакерима – колима до прве болнице, где су их носачи стављали на носила и уносили у болницу. У холу болнице дочекивале су их болничарке шољом топлог чаја и речима добродошлице.³⁶

Српске жене су се одликовале пожртвованошћу и хуманошћу. Оне су то показале у XIX веку радећи као болничарке. „Лечење рањеника у то време важило је за најплеменитији задатак, који једна жена треба да обавља у рату.“³⁷ Уочи Првог балканског рата Србија је имала 1.500 обучених болничарки³⁸ и 16 жена лекара.³⁹ Ове жене налазиле су се на челу резервних војних болница, истовремено обављајући своје лекарске дужности, као што су хируршке интервенције, обдукције, лечење оболелих и превенција заразних болести.⁴⁰

Рад српских болничарки, односно милосрдних сестара, похвалио је немачки професор Клап: „Ни једна хвала није толико велика, да се не би могла одати овим госпођама. Пуне пожртвовања, са потпуним разумевањем свога задатка, неуморне и са увек истом љупкошћу, врше оне, не

зазирући ни од каквог рада, своју тешку дужност од јутра до мрака, сада скоро већ више од осам месеци.⁴¹

Посебно место у редовима страних мисија чиниле су жене које су се за позив болничарке образовале. „Карактеристичан је велики број жена које су дошле или као лекари или као медицинске сестре или болничарке, посебно из Велике Британије.“⁴² Међу њима су се нарочито истакле: Јулијана Фуше,⁴³ Маргарита Хофман,⁴⁴ Валерија Шмит,⁴⁵ Хелена Дитре,⁴⁶ Маргарита Верухен⁴⁷ и Клеманси Мартин.⁴⁸

Др Убавка Остојић-Фејић, истражујући учешће жена Британије у Србији у Великом рату, закључила је: „Мора се рећи да су поседовале изванредну самодисциплину, храброст, одговорност према послу, гвоздену вољу, али и осетљивост на патње око себе и спремност да помогну, као и обзир према другима. Успеле су у изванредним околностима изградити поштовање и уважавање између болесника – српских војника и њих самих.“⁴⁹

Проучавајући улогу, значај и функцију женских друштава у XIX и XX веку, др Јасмина Милановић је припаднице поменутих друштава назвала „војском милосрђа“.⁵⁰ О раду жена у хуманитарним организацијама крајем XIX и почетком XX века сведоче многобројна удружења формирана у распону од 1875. до 1905. године. О доприносу друштвено-хуманитарних организација сведочи запис добровољне болничарке у Србији и публицисткиње из Цириха, Катарине Кларе Штурценегер. „Црвени крст, Коло сестара, Женевско друштво, Друштво Кнегиње Љубице, итд., сви ти одбори које сачињавају српске госпође, познате као одушевљени патриоти и које су се сасвим посветиле неговању српских јунака. Све те добротворне организације ставиле су себи у задатак превијање рана, и похитале да ублаже душевне патње, да олакшају беду сиромаша и сваковрсне болове домаћих људи и избеглица.“⁵¹

Потребно је нагласити да жена није пружала помоћ само као болничарка и возач. Она је била и борац на фронту. Прави војник који није заостајао за мушкарцима.

У породици Јаворник 13. маја 1893. године родила се, у Марибору, **Антонија Јаворник**. Након завршене осмогодишње школе преселила се у Крагујевац, где је службовао њен стриц Мартин у једанаестом пешадијском пуку „Карађорђе“, као капетан српске војске. На почетку Првог балканског рата Антонија Јаворник је променила име у Наталија Бјелајац и пријавила се као добровољац. Распоређена је као болничарка у пуковској болници 11. пешадијског пука „Карађорђе“ с којим је учествовала у ослобађању Србије од Турака. У Другом балканском рату

учествовала је као борац. Истакла се у бици код села Дренка и коте 550, наомак Куманова. За показану храброст у борби са Бугарима, била је одликована Медаљом за храброст Милош Обилић. У Првом светском рату четовала је у борбама у околини Шапца и била одликована још једном Медаљом Милош Обилић. Учествовала је у одбрани Београда. Повукла се са српском војском преко Албаније. На Солунском фронту учествовала је у бици на Кајмакчалану и ослобођењу Битоља. Учествовала је у пробоју Солунског фронта и одликована Карађорђевоом звездом са мачевима. Наталија Бјелајац је одликована дванаест пута.

Софија Јовановић је рођена 26. јануара 1892. године у Београду, као осмо и најмлађе женско дете Христине и Антонија Јовановић. Када јој је отац умирао запамтила је добро његове речи, да му је највећа жалост што нема сина, јунака, да брани земљу од Турака. Пријавила се Народној одбрани 1912. године, вођена жељом да помогне у ослобођењу државе. Обукла је униформу, скратила косу и постала војник са пушком у руци. Прву обуку је имала у Прокупљу и Врањској бањи, где је вежбала бацање ручних граната и руковање пушком. Добровољце-четнике у Прокупљу је обучавао Воја Танкосић. Учествовала је

у Кумановској бици. У 4. резервној болници у Београду лечена је од запаљења плућа. За учешће у Првом балканском рату одликована је Споменицом за ослобођено Косово. Када је избио Други балкански рат, Софија је поново била у борбеним редовима. Учествовала је у Брегалничкој бици. Као учесница Другог балканског рата одликована је Златном медаљом за храброст Милош Обилић, као и Споменицом на рат 1913. године. У породичној архиви се налазе и две медаље за ревносну службу. Први светски рат значио је наставак ангажовања Софије Јовановић у ратним операцијама, посебно у одбрани Београда. Ушла је у састав Сремског добровољачког одреда. Са комитима је јуначки бранила Београд. Предвођик Сремског добровољачког одреда, Игњат Кирхнер, поверио јој је одговоран задатак да са Предрагом Караклајићем, Павлом Арсенићем, Миливојем Лазаревићем и Мирославом Голубовићем, чамцем пређе на леву обалу Саве и на аустријској караули истакне српску заставу. Последице рањавања ноге 25. августа пратиле су је целог живота. После рата проглашена је за ратног војног инвалида V групе са 70% неспособности. Учесникебитке на Дрини, вођене од 6. септембра до 14. новембра. Нови ратни талас уследио је 1915. године и био је усмерен ка Београду. Под командом Игњата Кирхнера Сремски добровољачки одред је 24. септембра ушао у жесток окршај са аустроугарским снагама на Дунавском кеју. Игњат Кирхнер је том приликом рањен, а од Сремског одреда у животу је остало само педесетак четника међу којима и Софија Јовановић. Преживела је и исцрпљујућу голготу повлачења српске војске преко Албаније и са делом својих сабораца била упућена у Бизерту на опоравак. Њено учешће у Првом светском рату потврђују одликовања: највиши орден за ратне заслуге, Орден Карађорђевог звезде са мачевима, Споменица за ослобођење и уједињење 1914–1918, златна и сребрна Медаља за храброст Милош Обилић, Албанска споменица... У периоду од 1912. до 1918. године одликована је десет пута.

Василија Вукотић родила се у Црној Гори у породици Вукотић. Била је кћи Милице и Јанка Вукотића. Након завршене основне школе на Цетињу школовање је наставила у Руском институту на Цетињу, у коме се образовало преко стотину девојака на руском, француском и српском језику. На почетку Првог балканског рата радила је као добровољна болничарка у болници на Цетињу, коју је отворила њена мајка Милица. За време Првог светског рата била је у пратњи свога оца Јанка Вукотића, који је командовао Санџачком војском Краљевине Црне

Горе. Шифровала је и дешифровала депеше о кретању српских трупа и по наређењу предавала их коме треба. Постала је ордонанс-официр команданта Санџачке војске, која је у Мојковачкој бици (6-7. јануара 1916) успешно зауставила аустроугарску офанзиву, чиме је омогућено повлачење српске војске преко делова Краљевине Црне Горе ка Јадранском мору. У интервјуу који је дала Добрили Главинић о Мојковачкој бици рекла је: „У саму зору стигли смо на положај звани Доњи Препран. Од бојишта где беше непријатељ делила нас је река Тара. Борба је била велика и огорчена на обе стране. Ја сам стално стајала уз свога оца и са њиме заједно посматрала борбу. Кад су се рањеници враћали са бојног поља, ја сам нечист завој на ранама им замењивала чистим. После огорчене борбе настало је непријатељско повлачење преко брда. Сердар Јанко и Петар Мартиновић, као команданти, били су задовољни овом победом.“ Након победе, уследиле су борбе за Беране. За сјајне успехе Санџачке војске на Мојковцу и око Берана Врховна црногорска команда послала је више телеграфских похвала команданту Санџачке војске сердару Јанку Вукотићу.

Милунка Савић се родила 28. јуна 1892. године, у месту Копривница (Јошаничка Бања) као прво дете Раденка и Данице Савић, земљорадника. Осим Милунке, Раденко и Даница су имали још троје деце: сина Милана и две кћери, Миону и Славку. Године 1912, када је почео Први балкански рат, Милунка се одазвала прогласу краља Петра. Скратила је косу, обукла мушку одећу, ставила шајкачу, себи дала име Милун и отишла у рат. Постала је војник Дринске дивизије и учествовала у бици код Скадра. У Првом балканском рату „прославила се као бомбаш“. Последњег дана битке на Брегалници

Милунка је рањена у груди, а њена тајна о полу откривена. За показане ратне подвиге, као и одличне бомбашке способности, одликована је Златном медаљом за храброст и добила чин каплара. Избијање Првог светског рата нагнало је Милунку да се прикључи борби за одбрану отаџбине. Добила је ратни распоред захваљујући мајору Војиславу Танкосићу, који је био упознат са подвизима Савићеве из балканских ратова. Распоредили су је у 2. пешадијски пук „Књаз Михаило“ – „Гвоздени пук“, који је био у саставу Моравске дивизије I позива. У чувеним биткама на Дрини и Колубари, Милунка је била у првим редовима у улози бомбаша. Ударна дивизија у Церској бици била је Моравска дивизија I позива. Милункине способности су посебно дошле до изражаја на дринском бојишту када је Гвоздени пук поразио 79. аустријски пук, а Милунка део војника заробила. У току 1914. године учествовала је и у Колубарској бици. На Солунском фронту Милунка се показала као прави војник пука „Књаз Михаило“. Гвоздени пук је већ 27. августа био на позицији северно од Горничева, а 16. септембра га и заузео. О бици на Горничеву Милунка је изјавила: „Учествовала сам у многим биткама, али ми је најтеже било у Горничевској бици, половином септембра 1916. године. Мој 2. пешадијски пук, због јунаштва назван ‘Гвоздени’, био је код села Церове, близу села Горничево. Бугари нас изненадише. [...] Ту сам можда душу огрешила, али морала сам – рат је био. И сада ме прогони та људска касапница, често сањам.“ За заслуге на Солунском фронту приликом заузимања Кајмакчалана и Битоља 1916. године, у пуковској архиви сачуван је списак похвала за поднаредника – добровољца I. чете 3. батаљона Милова-